

Avanç i tradició en la teorització del nacionalisme català contemporani i el pensament polític de Josep Torras i Bages

Joan Cuscó i Clarasó

S'ha parlat força de Josep Torras i Bages com a pilar del nacionalisme català d'arrel catòlica i conservadora. No obstant això, la seva aportació gairebé mai no se situa dins el context de la seva producció intel·lectual (al costat de les seves reflexions estètiques i teològiques) ni dins el context del pensament polític al voltant del catalanisme i del nacionalisme.

Hi ha força estudis que situen els diferents aspectes de la seva obra en el seu context cultural i en relació amb la seva personalitat. Sovint s'ha tractat de la coherència entre la teoria i la pràctica en Torras i Bages, de la seva relació amb la Renaixença i el Modernisme, de la seva contraposició a Valentí Almirall o del teocratism; però, com constata Oriol Colomer en fer la seva tesi doctoral sobre Torras i Bages: «manca un estudi global de l'esquema bàsic de la filosofia de Torras». I és en aquesta direcció que enfoquem la nostra aportació¹.

Ens interessa veure com el pensament nacionalista de Torras és una peça de la seva visió del món i, al mateix temps, com els seus punts de partença el singularitzen dins la reflexió política del nacionalisme català. Ens interessa aproximar-nos a Torras i Bages agafant la seva reflexió política com a eix transversal.

Heus aquí els reptes que, des de les limitacions d'un article, volem afrontar.

És important de copsar el context des d'on Torras i Bages fa la seva producció, la coherència global de la seva visió del món i la manera de resoldre els diferents reptes religiosos, artístics i polítics que se li plantegen.

Per tal que l'exposició sigui clara, primer oferim una visió general del catalanisme durant el segle XIX i després analitzem l'aportació de Torras i Bages per veure què hi aporta.

1. Sobre aquestes qüestions es poden consultar: O. COLOMER (1991); *El pensament de Torras i Bages*, Barcelona, Claret; O. COLOMER (1996), *Josep Torras i Bages (1846-1916). Cent cinquanta aniversari*, Sabadell, Fundació Amics de les Arts i de les Lletres; A. ESCLASSANS (1950), *La filosofia de Josep Torras i Bages*, Barcelona, Biblioteca Ritmològica; J. GABERNET (1987), *Josep Torras i Bages, Bisbe de Catalunya*, Barcelona, PAM.

Regionalisme i catalanisme

Al llarg del segle XIX hi ha diferents propostes d'articulació i institucionalització del catalanisme. L'any 1849, Tomàs Bertran Soler reclamà l'entesa de liberals i carlins per reinstaurar la Diputació General del Principat de Catalunya; l'any 1854, i des de les pàgines del *Diario de Barcelona*, el progressista Guardiola defensava l'existència de diverses nacionalitats a Espanya; l'any 1860, Joan Cortada parlava de la Pàtria Catalana en *Cataluña y los catalanes*; i l'any 1877, Roca Farreras reclamava el restabliment de la Diputació General de Catalunya i defensava la «nacionalitat catalana».

El catalanisme i l'anticentralisme van ser presents en les revoltes, motins i aixecaments populars del vuit-cents: en les bullangues, en les bombes d'Espartero i en la Insurrecció centralista dels períodes de 1835-1836 i de 1840-1843.

Entrar en totes les propostes sobrepassa el que ens proposem. No obstant això, volem fer un incís sobre la proposta que Tomàs Bertran i Soler va fer durant la guerra dels Matiners perquè va ser una primera voluntat de donar solucions polítiques al catalanisme.

A les acaballes de la guerra dels Matiners (1846-1849), d'acord amb les circumstàncies del context europeu, calia cercar noves vies de solució del conflicte. Aleshores, Tomàs Bertran (francmaçó, liberal i progressista) va intentar un programa polític unitari que servís per a crear un nou marc constitucional. I això era una novetat, perquè fins aquell moment (de 1812 a 1849) tots els intents constitucionalistes fets a l'Estat espanyol havien estat projectes partidistes.

La proposta de Bertran era innovadora, perquè: primer, volia unir forces per crear un nou marc institucional i, un cop creat, resoldre els conflictes partidistes. Per a ell s'havia de crear un Estat que: 1) seguís el model de l'antiga Corona d'Aragó i 2) estigués centrat en la recuperació de la Generalitat (emparant-se en el supòsit del caràcter democràtic de les institucions catalanes medievals).

La proposta de Bertran era nova perquè volia superar les diferències entre carlins i liberals, crear un nou marc polític de dramatització dels problemes i obrir una nova etapa a partir d'un consens bàsic.

El consens s'havia de basar en cinc punts: 1) Catalunya fou un Estat medieval; 2) Catalunya és una nació; 3) el caràcter dels catalans és diferent del de la resta de ciutadans de l'Estat espanyol; 4) l'opressió econòmica i política de Catalunya és un fet; 5) la immoralitat de la monarquia necessita una reforma.

El projecte de Bertran, però, no prosperà pels interlocutors que escollí (tots ells representants de les forces castellanes) i per la indefinició de molts dels seus objectius. No quedava clar, per

exemple, el problema de l'encaix entre Catalunya i Espanya (si es volia la independència, un estat federal...).

Ens interessa destacar, doncs, que Bertran fa una primera aportació per resoldre els problemes mitjançant: 1) la creació d'un nou marc polític i 2) a través de les idees del catalanisme. Una proposta que associa autogovern i regeneració política (almenys per a Catalunya).

D'altra banda, Bertran és un autor que basa les seves propostes polítiques en una intensa investigació històrica que defuig mites i tòpics, la qual quedà plasmada en *Descripción geográfica, histórica, política y pintoresca de España* (1844) i *Itinerario descriptivo de Cataluña* (1847). Per tant, inaugura el gènere dedicat a la psicologia i l'antropologia col·lectives dels catalans que arriba fins als nostres dies.

Les seves teories polítiques, anticentralistes i de lluita unitària dels catalans enfront de Madrid, són properes a una concepció plurinacional de l'Estat, tenen un fort anticlericalisme i foren plasmades en el pamflet *Cuchilladas a la capilla de Fray Gerundio* (1858).

El catalanisme pre-polític i la Unió Catalanista

Després de les propostes de Bertran, un altre moment important per al catalanisme el conformen l'activitat, les persones i les propostes que van sorgir al voltant de la Unió Catalanista.

La Unió Catalanista és un agrupament divers que neix per vertebrar l'acció conjunta del catalanisme; és a dir, per fer possible una acció capaç d'anar més enllà d'opcions polítiques concretes; i per això havia de partir d'un consens i d'unes bases compartides. Volia ser una plataforma per a estendre i difondre el catalanisme dins de Catalunya.

Aquesta necessitat d'organització es va fer evident l'any 1889 arran de la campanya contra el projecte de Codi Civil espanyol capitanejada per Narcís Verdager i per la Lliga de Catalunya.

L'any 1890, la Lliga de Catalunya, amb Àngel Guimerà al capdavant, va prendre la iniciativa de crear aquesta unió del catalanisme; i l'any 1891 la Unió Catalanista es va constituir formalment (i ja hi trobem dirigents com Prat de la Riba i Lluís Domènech i Montaner).

Va ser una unió nodrida de gent de totes les comarques, però la seva força política era escassa. I el seu objectiu més immediat no era fer política sinó patriotes.

L'any 1891, la Unió Catalanista es va comprometre a celebrar una assemblea de delegats amb la intenció d'elaborar el programa polític del catalanisme, i l'any 1892 es va reunir a Manresa per aprovar les *Bases per a la constitució regional Catalana*, a partir d'una ponència presidida per Domènech i Montaner.

A l'assemblea de Manresa hi assistí el bo i millor de la intel·lectualitat catalana, tot i haver-hi absències notòries, com les de Torras i Bages i de Jaume Collell; i hi va jugar un paper important Josep Permanyer, el qual ben aviat començaria a portar a la pràctica el catalanisme polític.

Les *Bases de Manresa* que es van aprovar eren modestes, però suposen el primer intent seriós i reeixit de delimitar les relacions entre Espanya i Catalunya. Tot i ser molt genèriques van ser la confirmació que el catalanisme modernitzava el seu discurs i perdia el to idíl·lic per mirar de fit a fit el present. Des de Madrid es va posar el crit al cel i es digué que eren l'avantsala del separatisme.

A partir de les *Bases*, la Unió Catalanista, com a moviment catalanista a escala nacional que reuneix diaris, agrupacions catalanistes de tot tipus i persones a títol individual, tindrà uns objectius més nítids.

Les *Bases* aprovades de l'any 1892 són una mena de projecte d'Estatut d'Autonomia de Catalunya i: 1) defineixen el poder regional català amb Corts pròpies; 2) estableixen relacions concordatàries entre l'Església i l'Estat espanyol; 3) situen el català com a única llengua oficial a Catalunya (i com a llengua de relació amb l'Estat); 4) que només els catalans podran exercir càrrecs públics a Catalunya; 5) que el sometent s'encarregarà de l'ordre públic i dependrà del poder regional; 6) que el territori es dividirà en municipis i comarques; 7) que Catalunya serà sobirana en el seu govern interior, i 8) que els catalans no tindran l'obligació de fer el servei militar obligatori (i a canvi el govern català pagarà una quantitat de diners a l'Estat).

Rovira i Virgili, coincidint amb Pi i Maragall, dirà que les *Bases de Manresa* sorgeixen d'una fusió del federalisme i del tradicionalisme (per la mateixa heterogeneïtat de la Unió Catalanista); i per a Vallès i Ribot les *Bases* no van més enllà del projecte de constitució de l'any 1883 (que no és gens separatista i molt federalista).

Sigui com sigui, i malgrat les seves mancances (per exemple, en tractar de la divisió territorial o del poder judicial), les *Bases de Manresa* van suposar un abans i un després per a la Unió Catalanista i per al seu decantament cap a la via política. Un abans i un després dels estira-i-arrotonsa entre els apolítics i els partidaris d'intervenir en política dins la mateixa Unió; i un abans i un després acomboiat per dos fets essencials: l'entrada d'una nova generació d'intel·lectuals entre els anys 1895 i 1898 que van voler posar fi a la via del catalanisme platònic dels qui fins aleshores havien capitanejat la Unió i, segon, el canvi conceptual que va suposar l'assemblea de l'any 1894, en la qual van deixar d'usar el concepte

de «regió» (i el «llenguatge regionalista») per parlar de la «nació» catalana i de l'«Estat» espanyol

De mica en mica hi va haver un canvi en la gent i en el tarannà, i un canvi en els conceptes i en la forma d'analitzar les coses. Canvis que van acompanyar la definició del projecte esbossat en les *Bases de Manresa* (des de l'any 1894 ja es parlava de la «pàtria catalana») i l'arribada dels dirigents de la Unió a la presidència de les institucions més importants de la societat civil catalana (l'any 1895, Àngel Guimerà va ser president de l'Ateneu Barcelonès i Joan Permanyer ho va ser de l'Acadèmia de Legislació i Jurisprudència).

A Madrid, les *Bases de Manresa* van ser l'excusa per a iniciar una campanya d'anticatalanisme, que va ser magnificada quan van ser escollits els primers diputats catalanistes a les Corts espanyoles. Una campanya que a Barcelona va ser contestada pel director del setmanari *Juventut* (el poeta Lluís Via i Pagès).

Lluís Via criticava el centralisme, la premsa de Madrid, el mercadeig de baixa estofa de la política espanyola i el menyspreu que es tenia per la Unió Catalanista. En l'article «Reaccionaris?» (1902) hi llegim: «d'una banda un aplech de catalanistas, de somniadors com ens diuen, que'ns havíem preocupat seriament dels interessos de nostra terra; d'altra banda els polítics al us, la premsa bullanguera parlant en broma de coses tant serias com hauria de ser una crisi ministerial [...] aqueixa premsa que's diu patriòtica y que tracta dels interessos de la pàtria ab la mateixa lleugeresa ab que ressenya una corrida de toros [...] el Catalanisme es un moviment fundament revolucionari, més no utòpich, en quant s'apoya en el positivisme y defensa una organissació complertament oposada a la del actual Estat espanyol, en quant tendeix a anorrear els vicis de la empedrehida política centralisadora».

Lluís Via defensava l'autonomia de Catalunya com a única possibilitat de regeneració de l'Estat espanyol i constatava que l'únic federalisme de debò era el que hi havia a Catalunya. Sobre l'autonomia deia: «No es reaccionaria una entitat que defensa la reivindicació històrica de Catalunya, també admet a tots els que defensen teorías individualistas en l'ordre social, y per tant [...] acull la rahó històrica, la raó sociològica, y la senzilla raó de voluntat, qu'es la dels fets, qu'es la que surt del cor a Catalunya.» I sobre el federalisme escrivia: «El Catalanisme, qu'ha d'anorrear la política fòssil dels centralistas, estrets y absoluts per més liberals que's diguin, no's cristallisarà may en dogmas petits: veritable verb d'una societat vital, avansa com ella pel camí de la vida, marxant sobre principis indestructibles d'amor, d'autonomia y de llibertat. Aquests som nosaltres queensem aixis»².

2. LL. VIA (1902), «Reaccionaris?», *Juventut*, any III, núm. 145.

La crisi de 1898 i el nacionalisme polític

L'any 1898 va ser un moment de crisi per a l'Estat espanyol (amb la pèrdua de les colònies) i per al nacionalisme català (obligat a obrir nous debats i projectes).

A Catalunya, més que una crisi econòmica, la pèrdua de les colònies provocà que les estratègies polítiques es moguessin: que des del catalanisme es comencés a debatre seriosament la participació en la política espanyola, i que la diversitat d'inquietuds que s'agrupaven en la Unió Catalanista comencessin a prendre posicions per organitzar-se políticament.

No obstant això, també és clar que fins aleshores Catalunya vivia un moment econòmicament dolç i que la pèrdua de les colònies va posar en alerta la classe industrial.

La societat industrial catalana va viure amb frustració la pèrdua de les colònies i els dirigents polítics van viure la incapacitat de l'Estat espanyol d'impulsar una societat moderna. I aquests van ser dos factors decisius en la vertebració del catalanisme polític contemporani.

La crisi de 1898 és el detonant de debats existents i d'estratègies en marxa. L'any 1893, per exemple, en l'assemblea de la Unió Catalanista celebrada a Reus ja s'havien aprovat (però no amb el beneplàcit de tothom) les ponències sobre la participació política en les eleccions provincials i sobre la participació en les eleccions municipals (presentades per Àngel Guimerà i Josep Coroleu respectivament).

A partir d'aquest moment la Unió Catalanista trencà l'estratègia política de no participar en eleccions; i l'any 1896 uns quants candidats regionalistes foren escollits diputats per primera vegada i la Unió Catalanista demanarà l'abstenció en aquestes eleccions generals.

Les decisions del congrés de 1893, les eleccions generals i municipals de 1896 (en què són escollits candidats independents i catalanistes) i la crisi de 1898 faran que el catalanisme comenci a canviar la seva estratègia política. Que comenci a ser-ne un agent actiu.

L'any 1896 els possibilistes que hi havia a la Unió Catalanista veuen refermades les seves posicions tàctiques i l'any 1898 el desastre colonial accelera l'acceptació de les seves tesis, ja que provoca una crisi política en què els intel·lectuals del país es veuen abocats a participar activament de la vida política, per evitar més mals i per regenerar-la.

A les eleccions generals de 1898 s'hi presentà Joan Permanyer i Ayats pel districte de Vilafranca del Penedès (amb el suport de la Unió Catalanista), però no fou elegit, i l'any 1899 Leonci Soler i March es presentà a les eleccions generals pel districte de Manresa i va sortir elegit.

S'ha dit que amb Leonci Soler i March començà el catalanisme polític actiu a les Espanyes perquè va ser el primer diputat que a les Corts espanyoles reivindicà l'oficialitat del català, les *Bases de Manresa* i l'autonomia política de Catalunya.

Després, la seva tasca va ser acomboiada per altres personatges, com ara Ramon d'Abadal o el marquès de Camps, i ells són el precedent de l'acció parlamentària dels «quatre presidents» i de la victòria electoral del catalanisme l'any 1901³.

Deixant de costat fets concrets, en aquest camí cap al catalanisme actiu s'ha de destacar (sobretot per a entendre els anys que van des de 1898 fins a 1931) que el decantament cap a la via política va provocar la reorganització del catalanisme. No endebades, tant Cambó com altres comentaristes polítics que no responien a la seva sensibilitat, van dir que les eleccions de 1898 havien estat les primeres eleccions catalanistes.

Aquests anys els catalanistes que s'interessaven per la política activa eren candidats independents, però aviat faran que la vella i diversa Unió Catalanista deixi pas a un sistema modern de partits catalanistes. Primer va aparèixer la Lliga Regionalista (1901)⁴, la qual en decantar-se cap al conservadorisme va donar pas a escissions progressistes; i l'any 1906, davant la indignació provocada per la llei de jurisdiccions militars, es va crear un nou bloc unitari (la Solidaritat Catalana), que va tenir una esclatant victòria electoral l'any 1907. Després, la Solidaritat Catalana, pels posicionaments que hom havia de prendre davant determinades lleis de l'Estat, es va trencar quan la Lliga va acceptar la llei de l'administració local i va patir una escissió que va desembocar en la Unió Federal Nacionalista Republicana (1910). I així podríem anar continuant fins a veure com en aquests anys (i fins a la II República) el panorama polític català i del catalanisme es diversifica (a vegades en excés) i s'estructura en partits capaços de portar a la pràctica els seus ideals.

La visió conservadora i la reivindicació històrica

Aquest procés va anar acompanyat d'un seguit d'aportacions teòriques i de reflexions polítiques, entre les quals les de Josep Torras i Bages. Així, entre els autors catalanistes que situem en les files del conservadorisme i del catolicisme, hi ha Narcís Verdaguer i Callís, Jaume Collet i Josep Torras i Bages; tots tres de vital importància per la seva activitat i per la influència de les seves idees.

I al costat d'aquests autors n'hi trobem d'altres, com el bisbe Josep Morgades (el qual l'any 1900 va provocar un important desencontre entre Catalunya i Espanya) i Francesc Cambó com a representants d'aquest catalanisme iusnaturalista i essencialista que s'oposà al catalanisme progressista i laic de l'Almirall.

Aquest és el catalanisme que va esdevenir hegemònic a Catalunya i que va provocar l'escissió del Centre Català de la Lliga de Catalunya, els membres de la qual foren qualificats per Almirall d'arqueòlegs del catalanisme.

3. Vegeu: P. MARTÍNEZ-CARNER, (1999), *Els inicis del catalanisme polític i Leonci Soler i March (1858-1932)*, Barcelona, PAM.

L'any 1881, Jaume Collell va escriure l'article «L'honra de la nació», en què parlava dels capellans que van a predicar als infidels, i en què critica el liberalisme i fa arenga a favor de la religió catòlica. Parla de la crisi ideològica d'Espanya i de la necessitat de regenerar-la a partir d'una acceptació de la nostra història i de les nostres tradicions: «Mentre l'Espanya va devallant cayent á l'interior, y pert en l'exterior tota sa preponderancia, y no hi há un goberner que pensi en aprofitar los elements ab que podriam contar encara per extendre, sino la dominació, á lo menos una saludable y civilisadora influéncia á payssos que tenim a las portas de casa»⁵. Per a Collell, el liberalisme i l'anticlericalisme no permeten albirar un país fort i de futur; i serà Torras i Bages qui, l'any 1887, en un altre article a *La Veu de Catalunya*, ja dirà que aquest retorn a la tradició ha de ser possible mesclant regionalisme i catolicisme.

En l'article «La iglesia y'l regionalisme» Josep Torras i Bages diu que el liberalisme predomina en tot Europa, però que a la Península hauríem de fer com amb el protestantisme, deixar-lo passar de llarg (com una febrada). Per a Torras el liberalisme és una mala influència i és incompatible amb el «regionalisme». El liberalisme comença amb Rousseau i amb la Revolució Francesa, i: 1) és qui posà fi a les regions i creà l'Estat Modern, i 2) qui expulsà la divinitat de l'ordre humà: «los homens quedaren deslligats de tot, no dependían de ningún, tot dret históric, y de consegüent tot dret, desaparegué». A més, «lo regionalisme no es construeix des de dalt, des del cap dels homes sinó des de baix» (és fruit de la societat) i el liberalisme es construeix des de dalt i s'imposa: «Lo regionalisme per si sol, és dir, la multiplicat de la vida en la societat humana, és cert que tindrà gravíssimes dificultats pera establir o continuar la civilissació sobre la terra»⁶.

El bisbe de Vic vol trobar, en l'individu i en la societat, la justa mesura entre la tensió cap a la unitat i la tensió cap a la diversitat. Defensa que la diversitat nacional/regional s'ha de respectar: «la varietat introduhida en los homens per las circunstancias particulares de cada una de las innumerables regions de la terra, son indestructibles, forman part de la vida de aquest compost y cos que'n diem home, y de consegüent ha de ser respectada».

Un any després, en 1888, i em «La enciclica *Libertas* y'l regionalisme», Torras i Bages dirà que el catolicisme és la forma adequada per a la llibertat del regionalisme i que cal saber conjugar tradició i renovació: «No es la tradició una cosa arcaica, una relíquia del temps, de la vellura, sinó que gosa perpétuament d'una hermosura perfecta; los anys li passen per sobre y ella may se passa, perquè viu perennement ne la plenitud de la vida»⁷.

Aquest mateix any tornem a trobar una aportació interessant de Jaume Collell, el qual, amb motiu del congrés regionalista, va

4. L'any 1901 el Centre Nacional Català (de Prat de la Riba), disconforme amb la visió apolítica de la Unió Catalanista, es va fusionar amb la Unió Regionalista (que era l'expressió de les societats econòmiques) i fundà la Lliga Regionalista.

5. J. COLLELL (1881), «L'honra de la nació», *La Veu de Montserrat*, any IV, núm. 30.

6. J. TORRAS I BAGES (1887), «La Iglesia y'l regionalisme», *La Veu de Montserrat*, any X, núm. 30-31.

7. J. TORRAS I BAGES (1888), «La enciclica LIBERTAS y'l regionalisme», *La Veu de Montserrat*, any XI, núms. 30, 31 i 32.

dir: «La idea regionalista va cundint y cada dia va guanyant més terreno, y no es sola ja Catalunya en alçar la bandera de justas reivindicacions.»

Per a Jaume Collell cada dia més gent jove s'acosta a les reivindicacions del país i a la consciència de país (al «catalanisme»), cap a una ideologia que ha sembrat bona llavor sobre el camp llaurat pel desencany provocat per la situació en què viuen la política i l'economia de l'Estat espanyol. I és d'aquesta manera com creix el que Jaume Balmes va anomenar «prudent provincialisme». El qual s'aixeca contra la «política sense ideals que en la oposició tot ho entorpeix, y dalt del poder no govern ni administra»⁸.

Aquestes constatacions i aquestes idees els porten a defensar l'autonomia de Catalunya, defugint el separatisme; i a intervenir en la política espanyola. Per tant, s'han d'aclarir les aspiracions autonomistes i s'han d'acabar els recels amb Espanya. Des de les pàgines de *La Veu de Catalunya* es diu que cal fer un congrés regionalista a Barcelona, al qual s'ha d'incorporar gent de totes les contrades de l'Estat per tal que facin de propagandistes de les nostres aspiracions. Un congrés que seria el «primer congrés regionalista d'Espanya».

L'any 1889, des de les pàgines d'aquesta mateixa publicació i seguint la línia exposada, Narcís Verdager i Callís parlarà de «la primera victòria del catalanisme», la qual va ser el reconeixement del dret civil català davant la política uniformista i uniformitzadora de l'Estat espanyol. Per a ell la reforma de l'article 15 va ser una victòria que permetia eliminar un article que havia suposat «la mort de les lleis i llibertats de Catalunya; aquell és un indret, á les amades institucions de la terra, arrencat de les mans de sos butxins. L'un significava la tirania de l'uniformisme robant a Catalunya l'última relíquia de ses glòries nacionals, l'altre representa la pàtria catalana desfentse de les traydores urpes de sos enemichs, trayentne sanceres los esquinsos de sa bandera de poble lliure»⁹. I això és així perquè Déu ha tornat al poble la seva memòria històrica: ha fet possible el moviment de *la Renaixença*.

Torras i Bages reivindica Ramon de Penyafort

Torras i Bages cospa totes aquestes inquietuds i els dóna una sortida, la qual teoritza reprenent autors medievals i cercant solucions per a la present (fent de la història alguna cosa viva).

Entre Ramon de Penyafort i Josep Torras i Bages hi ha una complicitat que va més enllà d'haver nascut a la mateixa comarca i de la vocació religiosa. Els uneix una voluntat de construcció i d'acció política en pro de la vertebració d'una societat forta (d'un nou model de societat); i els uneix la voluntat de Torras i Bages de proclamar-se còmplice i seguidor d'una època i d'un autor

8. J. COLLEL (1888), «Congrés regionalista», *La Veu de Montserrat*, any XI, núm. 32.

9. N. VERDAGER (1889), «La primera victòria del catalanisme», *La Veu de Montserrat*, any XII, núm. 31.

medieval que li permet, com diria el filòsof Eduard Nicol, establir *comunicació* i *diàleg* amb un model de civilitat del qual vol i pot aprendre moltes coses.

Torras i Bages vol entroncar amb l'obra de Ramon de Penyafort perquè (sota el mestratge de la filosofia del sentit comú de Francesc Xavier Llorens i Barba) concep la investigació i la reflexió de la pròpia història (de *l'entorn humà* i intel·lectual on ha nascut i on viu) com alguna cosa imprescindible per a actuar amb decisió en el present. Per a ell, la *Tradició* és un lloc d'encontre i d'influència pedagògica i ideològica. Per tant, és necessari saber quins han estat i quins són els personatges que tenen veritable vàlua en cada sector de la cultura catalana. Només això permet la configuració de la *aristeia* d'un *poble* (d'una *comunitat*). La «virtut» o força d'un *poble* amb projectes polítics, culturals i socials propis: d'una *nació*.

És per això mateix que Eduard Nicol (tot i que per a ell la important és la influència pedagògica i no pas la ideològica) va parlar dels filòsofs catalans medievals en els següents termes: «Son las formas nacionales de la *areté* las que deben constituir el vínculo del hombre con su tierra; es el *ethos* común el factor de solidaridad. Si el *ethos* designa el uso o la costumbre, hay que entender que se trata, en primer lugar, del buen uso y de la buena costumbre; y en segundo lugar, de una firmeza de carácter, de esa constancia o perseverancia en la conducta sin la cual ésta no tiene estilo. Por esto, todavía hoy, la lectura de aquellos autores medievales es evocadora de un estilo vital y está para nosotros *voltada de records i de minúcies*, como dijo el poeta Guerau de Liost»¹⁰.

Torras i Bages i *La tradició catalana*

En *La tradició catalana* Josep Torras i Bages es proposa la reflexió sobre un nou model per a la societat catalana, la qual s'ha de pensar a partir del catalanisme i de la religió catòlica. No endebades, Torras i Bages va tenir gran acceptació entre els membres de la Lliga Regionalista i va parlar en contra de les tesis catalanistes de Francesc Pi i Margall o de Valentí Almirall.

La proposta de Torras i Bages de caminar cap a una «democràcia catòlica» respon a una manera de fer créixer allò que havia après dels autors de *La Renaixença*, i mostra una voluntat d'anar més enllà del debat que en la segona meitat del segle XIX (època d'importants transformacions socials i econòmiques) s'havia generat dins l'Església entre l'integrisme i el conservadorisme. Una proposta en què s'havien d'encaixar les reivindicacions nacionals que el regionalisme posava sobre la taula i la voluntat universalista que el catolicisme té com a fita.

10. E. NICOL (1998), *El problema de la filosofía hispánica*, Mèxic, FCE, p. 198.

Per a construir el seu projecte (i seguint els passos de Llorens i Barba), considera que cal una observació atenta i rigorosa de *l'element ètic* i de *l'element racional* dels catalans.

En *La tradició catalana* hi fa un estudi de la història del pensament català amb la intenció de trobar la «generació interna de la forma externa de la nostra regió, puix l'element racional és sempre el que determina l'element ètic»¹¹.

Per a trobar un nou model polític per al catalanisme polític cal una observació silenciosa de la «faç de Catalunya», la qual ha de servir per a determinar quin ha estat i quin és el seu «caràcter». Per a tirar endavant les seves propostes, Torras i Bages: 1) estudiarà amb deteniment l'obra de Jaume I, Ramon de Penyafort, Ramon Llull, sant Vicenç Ferrer, Ausiàs Marc, Joan Lluís Vives i Francesc Eiximenis entre altres, i 2) defensa el paper de l'Església com a pal de taller polític i social. I és que per a ell en l'esdevenir de la vida hi actuen necessitats intrínseques que són les que constitueixen el procés històric.

Seguint els autors de *La Renaixença*, escriu: «La Providència que governa tot el curs de la vida humana, féu que nàixessim de llinatge pagès, i que les tradicions, els costums de les cases de pagès, tinguessin una gran influència en la formació de nostre caràcter, servint com de base a la filosofia, a la teologia i a totes les altres disciplines científiques a què naturalment tinguérem obligació de subjectar-nos com a preparació a l'estat sacerdotal»¹².

De Ramon de Penyafort a Torras i Bages

Torras i Bages estudia amb especial atenció Ramon de Penyafort i se'n sent continuador. Per a Torras i Bages, Ramon de Penyafort mostra la necessitat que la *qüestió nacional* i la *qüestió religiosa* vagin juntes. L'exemple i l'obra del sant penedesenc s'encaminen a la consolidació dels lligams entre ambdós factors constitutius de la societat; i per això diu que Ramon de Penyafort fou l'encarregat de resoldre les tensions i els problemes que sorgien en la societat catalana del seu temps, en la qual «dos principis dissolvents s'oposaven a Catalunya, al començar del segle XIII, a la unitat de pensament, per la qual treballava l'orde de Frares Predicadors amb racional energia: la maldat herètica i la incredulitat rabínica i mahometana»¹³.

El clam de Torras i Bages s'adreça a aconseguir una cosa similar al que va portar a terme Ramon de Penyafort en la societat moderna: a fer un gir radical dins una societat que per a ell tendeix a uniformitzar les cultures i els pobles seguint l'exemple de la Revolució Francesa i de l'Enciclopedisme il·lustrat.

11. J. TORRAS I BAGES (1981), *La tradició catalana*, Barcelona, Ed. 62, p. 23.

12. J. TORRAS I BAGES (1948), «La pagesia cristiana», *Obres completes*, Barcelona, Ed. Selecta.

13. J. TORRAS I BAGES (1981), *La tradició catalana*, Barcelona, Ed. 62, p. 154.

Torras i Bages vol penetrar en la «riquesa nacional» de Catalunya que l'empeny a construir (i a protegir els *elements de vida* que hi són presents) i a completar i culminar les tres tendències de reconstrucció de la nació catalana que fins aquell moment s'havien expressat amb força: la poesia (que és un plaer però no un aliment per a l'esperit), l'arqueologia (que és la ciència auxiliar de qualsevol projecte de reconstrucció) i la jurídica (que representa la defensa de la pàtria i les formes de l'estructura de «son cos vivent»).

Torras i Bages es proposa de reconstruir la nació catalana des de baix (des del municipi com a instància política bàsica) i estudia els dos elements estructuradors de la nova societat: el *valor ètic* i el *valor racional* del nacionalisme català. I és que la pluralitat nacional és una riquesa irrenunciable per a la humanitat.

Per a Torras i Bages l'obra de Ramon de Penyafort és un clar exemple de defensa de la llibertat humana. D'una llibertat civil que és pròpia del cristianisme i que ha de guiar el nou regionalisme català, perquè l'Església és regionalista: «L'amor de l'Església a la llibertat troba's ja manifestat en la constitució de les nacions que eixiren de la descomposició de l'imperi romà; la intervenció del poble en el poder legislatiu és evident; ja el nostre Sant Isidor digué: *lex esto constitutio populi, secundum quam maiores natu, simul cun plebibus aliquid sanxerunt*, i l'Església enclou aquesta significativa definició en son Codi de les Decretals; en l'Edat Mitjana les llibertats populars en les nacions cristianes, guiades per l'Església, arriben, es pot dir, a son zenit, i sols quan el magisteri públic de l'Església és rebutjat per les nacions, aquestes es troben altra volta oprimides pels moderns Cèsars»¹⁴.

En Ramon de Penyafort el bisbe de Vic hi troba la persona que va aconseguir de segellar la civilització catalana seguint un criteri insuperable i fecund per al present, perquè fou un home d'acció però amb un «superior tremp intel·lectual»: «era l'home providencial que Déu enviava a Catalunya en l'època precisament en què aquesta devia prendre forma de poble o nació perfecta, estendre la civilització cristiana a riques i importants comarques, donant-los un ésser jurídic que en res no perjudiqués la llibertat de la vida política, posant per base de tota excel·lència social i política la unitat de pensament»¹⁵.

Ramon de Penyafort encarna la capacitat d'unificar *l'esforç racional* i *l'esforç humà* en pro de la civilització. Per això Torras i Bages dirà que s'han de tenir ben presents els dos grans treballs que van brollar d'aquest esforç: la *Summa contra gentiles* de Tomàs d'Aquino i la *Summa de paenitentia* de Ramon de Penyafort. I és que en tots dos hi ha un esforç en pro, de la ciència i del saber ben fonamentats que s'han de fer rebrotar en el present: «Sant Ramon és en l'ordre jurídic el que Sant Tomàs en l'ordre filosòfic i teològic»¹⁶.

14. *Ibid.*, p. 113.15. *Ibid.*, p. 156.16. *Ibid.*, p. 159.

Seguint Torras i Bages, podem dir que de Ramon de Penyafort n'hem d'aprendre la possibilitat i la necessitat de viure segons les prescripcions de la raó i de la fe, i de resoldre els conflictes amb equitat i mesura (una forma *assenyada* de vida). N'hem d'aprendre que l'important és tenir un *judici segur* i un *esperit pràctic*, moderat i equitatiu (perquè aquestes són les qualitats que han fecundat l'obra de Ramon de Penyafort). Alhora, amb aquest autor medieval aprenem les possibilitats de construir una societat contemporània diferent: «Quan cert és que la llibertat dels pobles és antiga i la tirania moderna! Quan evident l'agermanament de justícia i llibertat que dominava sobretot en aquestes terres de Catalunya sota la influència i tutela de la revelació cristiana que fortificà la raó natural, ambdues admirablement combinades per l'Església! Quina diferència entre el Pacte social rousseauinià, quimèric i tirànic, i el pacte social, que podem dir escolàstic, èxit del desenrotllament històric dels pobles i font de la vera llibertat política!»¹⁷.

De l'Església, la democràcia, el regionalisme i l'Estat

Relligar l'Església i l'Estat a través de la democràcia i del regionalisme és un lloc comú del pensament polític de Torras i Bages.

Per al bisbe de Vic, contra el que diuen els positivistes i els liberals, l'Església i la democràcia no són pas pols contraris. L'Església no és ni democràtica, ni monàrquica, ni republicana... Ans al contrari: «proyecta su luz y amor sobre la humanidad, y deja que al sociedad se desenvuelva en conformidad con los principios intrínsecos de la vida y con las circunstancias de la historia, ó sea, con las mudanzas que inevitablemente llevan los tiempos»¹⁸.

L'Església permet el lligam entre la ciutat eterna i la ciutat terrenal, entre allò infinit i allò finit; entre el diví i l'humà. En pro de la vida i de la recerca de la plenitud. I el lligam entre l'Església i les classes populars i els humils és fonamental i ben clar.

La política l'han de fer els més aptes i l'han de fer per a evitar injustícies i per a acomboiar els més desvalguts. I això és la democràcia (una democràcia que arriba a tothom i que no fa distincions de classe).

Per tant, a l'Església li pertoca un paper constructiu i d'aglutinar esforços, sobretot perquè hom viu en un moment històric de «disolución social, antipatías y luchas de clase, de sectas nihilistas y anarquistas»¹⁹.

La fe és un acte lliure i racional i no es pot imposar: un acte de llibertat i ningú no el pot privar a ningú. L'Església no vol imposar les seves creences i els altres (els liberals) no poden pretendre imposar les seves. Torras es defineix com un defensor de la llibertat de creença: «Parece una inverosimilitud y un contrasentido que

17. *Ibid.*, p. 161.

18. J. TORRAS I BAGES (1906), *Los excesos del Estado. A los liberales de buena fe*, Vic, Imp. Anglada, p. 3.

19. J. TORRAS I BAGES (1906), *Los excesos del Estado. A los liberales de buena fe*, Vic, Imp. Anglada, p. 7.

un Obispo tenga que salir a la defensa de la libertad religiosa en una sociedad democrática y en un período de paz pública»²⁰.

Què defensa ell? La pau social i la pau de l'ànima. Ambdues indescartables i imprescindibles en l'ésser humà. I en això retorna una vegada més (com a romàntic que és) a Ramon Llull i a Ramon de Penyafort (a l'època medieval). Per tant, l'Estat, i la seva unitat i integritat, es basa en la cohabitació i màxima plenitud d'ambdues fonts de pau (la interior i la social). I per això l'Estat ha de fugir de la mirada materialista de la seva integritat territorial: «En el orden político la vida es el derecho, como en el orden teológico es la gracia. Cuando el Estado niega á un ciudadano. Á una institución, á una región, á una entidad cualquiera honesta y justa, que se ha desarrollado dentro de su territorio en virtud de las leyes naturales de la vida, cuando no le reconoce el derecho, lo condena a muerte. Cuando el Estado ambiciona asimilarse y apropiarse toda la vida, cuando aspira á la omnipotencia, cuando quiere que en él se resuman todas las facultades y derechos [...] el país pierde la libertad y le régimen degenera en tiranía»²¹ (pp. 12-13).

Sobretot a l'Estat espanyol, on la democràcia no ha anat més enllà de la mera retòrica literària («un ramo de elocuencia parlamentaria y de literatura periodística»), cal aprendre dels errors dels altres països europeus. Cal construir una societat basada en els principis bàsics del cristianisme i en la llibertat. Cal una societat en què tots els ciutadans puguin desenvolupar les seves aptituds i que estigui fonamentada en la justícia i en l'honestedat.

Cal fer un gir de timó, i això ho ha de vehicular el catalanisme. La reivindicació de la pluralitat i de la diversitat (d'empremta heretèria deixada per les lliçons de filosofia de Llorens i Barba), l'empremta romàntica i medievalista (de la mà de Manuel Milà i Fontanals) i la visió teològica de la vida (sota la mirada de Ramon de Penyafort, de Ramon Llull i de sant Agustí) porten Torras i Bages a aquesta conclusió. No es tracta de lluites de classes sinó d'encaix de nacions a través de l'exercici de la llibertat. I això és així tenint en compte que la política no és l'art del futur o del passat sinó del present i que la política no pot convertir-se en dogma o en exercici de poder (com sol passar a l'Estat espanyol). La política ha de ser un hàbit que es basa en el dret, i el dret és quelcom històric (obert al canvi).

Des de la perspectiva política això es tradueix en el fet que Espanya, per essència, no és res. Espanya és un subjecte històric i l'Estat espanyol és la diversitat de les seves regions. Per tant: «amantes de la vida y del derecho que en el orden social y jurídico se confunden, hemos propugnado a favor de la subsistencia en España del derecho de las distintas regiones que integran el Estado, porque esto significa circulación de vida, y es condición necesaria de belleza y de felicidad»²².

20. J. TORRAS I BAGES (1906), *Los excesos del Estado. A los liberales de buena fe*, Vic, Imp. Anglada, p. 9.

21. J. TORRAS I BAGES (1906), *Los excesos del Estado. A los liberales de buena fe*, Vic, Imp. Anglada, pp. 12-13.

22. J. TORRAS I BAGES (1906), *Los excesos del Estado. A los liberales de buena fe*, Vic, Imp. Anglada, p. 32.

Una vegada més, Torras i Bages referma el regionalisme con a antfesi saludable del socialisme i del liberalisme, i com a element aglutinador i fecund de les societats humanes. Un projecte polític que està d'acord amb la defensa de la llibertat que fa el catolicisme i amb la naturalesa humana.

Per a Torras Bages cal lluitar contra el centralisme, la burocràcia i la uniformització social. I això només es fa des del regionalisme (des del reconeixement de la pluralitat i la historicitat de la humanitat); i des del catolicisme (des del reconeixement de «l'organisme natural de la societat» que «és etern»)²³.

De l'estètica a la ètica i de la ètica a la política

En l'obra de Torras i Bages hi ha un fil conductor que enllaça totes les seves branques: el cristianisme com a font de construcció de la societat. I és en aquest context on cal situar la reflexió política que acabem d'analitzar.

Torras i Bages té una visió de conjunt de la societat humana, individualment i col·lectiva. Una visió que mostra un autor amb veu pròpia i diferenciada dins la societat en què va viure i, al mateix temps, un autor que en aquests terrenys coneix i discuteix amb els autors capdavanters.

El nacionalisme que proposa Torras i Bages és una resposta directa al liberalisme i al centralisme estatalista, i la defensa del paper educador de l'art és una resposta a les teories de l'època, la qual, per a Torras i Bages, és massa materialista i utilitarista. I en tots dos àmbits hi ha una defensa de la necessària unió entre allò que és individual i allò que és col·lectiu.

La creació artística i l'acció política serveixen per a temperar les passions humanes i per a despertar sentiments nobles. Per a passar de l'anècdota a la categoria i caminar vers la realització religiosa de l'existència; ja sigui a través de l'accés a la veritat i a la bellesa infinita de la divinitat en l'art o de la realització de l'ordre diví a la terra a través de la política.

L'art i la política cerquen la plena realització de l'ésser humà. Són activitats lligades a la transformació i al desenvolupament de l'ésser humà, el qual albira la plenitud del seu ésser (i la cerca en la recerca de la veritat). Per això, per exemple, critica l'art modern i totes les seves teoritzacions: «Si l'Art en lloc d'il·luminar i purificar l'home, si per compte de produir l'ordre, l'harmonia i el goig en nostre regen intern, el pertorba, si enlloc de serenar ennuvola l'esperit, si no produeix aquella unió de sentiment i inefable consegüent a l'espontaneïtat de l'exercici de l'activitat intel·lectual de l'home, que suposa que totes ses altes facultats s'exerceixen en un objecte nobilíssim i adequat. L'Art no és humà, sinó inhumà i cau de sa eminent categoria»²⁴.

23. Vegeu: J. TORRAS I BAGES (1893), *Consideracions sociològiques sobre'l regionalisme*, Barcelona, Imp. La Renaixença.

24. J. TORRAS I BAGES (1919), *Doctrina estètica*, Barcelona, Editorial Catalana, p. 159.

Llengua i Església: Josep Morgades Gili

No podem deixar de dir que les idees catalanistes de Torras i Bages també arrelen en un altre fill de Vilafranca que també va ser bisbe de Vic: Josep Morgades i Gili.

Un dels episodis que va provocar més tensió entre Catalunya i Espanya el va protagonitzar el bisbe de Barcelona Josep Morgades i Gili, i va tenir el seu origen en la carta pastoral publicada el mes de gener de l'any 1900 en què defensava l'ús del català com a llengua oficial de l'Església catalana. Un episodi provocat per un Josep Morgades amat del mediavelisme de *La Renaixença* que l'havia portat a restaurar diversos monestirs medievals i, sobretot, el de Ripoll (bressol de Catalunya)²⁵.

L'any 1900, Morgades té clar que el catalanisme és una sensibilitat amplament estesa al país i, com a persona pràctica i d'acció, escriu sobre el fet de predicar en català i defensa tesis regionalistes. El flamant bisbe de Barcelona defensa l'ús del català en la predicació i en la catequesi i argumenta a favor de l'estreta relació entre llengua i poble.

Tot i entendre que en un Estat hi poden conviure diferents llengües, diu que una llengua es correspon a una nació i que cap nació no té dret a imposar la seva llengua a una altra: «Poch hi fa quels pobles de divers llenguatge formen una sola nació; lo que es contra naturalesa sempre serà tirànich; per lo que, si sels hi podrà imposar un llenguatge comú per els relacions oficials ab l'Estat, per exigirho aixís alguna rahó de conveniència política, may sels hi podrà imposar la llengua oficial per a les relacions civils, y això, además de la raó foamental ja exposada, per altra rahó també d'estricta justícia, com és que les lleys dehuen ésser equitatives, això és, afavorir y obligar per igual a tots els ciutadans; y no ho serà la ley que promulgàs l'imposició d'una llengua particular d'una regió a todas las regions d'un estat de diverses llengues.»

Morgades dirà que a Espanya no es pot imposar el castellà i que el català no és un dialecte del castellà sinó una llengua (encara que habitualment es digui el contrari).

Pel que fa a la predicació i a la catequesi en català (com a llengua materna que és), el bisbe la defensa perquè en un país amb un alt grau d'analfabetisme és l'única manera d'arribar a la gent.

D'altra banda, Morgades atorga a aquestes afirmacions un caràcter polític i de reivindicació de la consciència nacional dels catalans. Sobretot quan al final d'aquesta mateixa pastoral escriu: «Ja que ab una paciència apenes concebible sufrim fa tant temps el jou d'ésser administrats, ensenyats y jutjats en castellà, lo qual nos perjudica gravement; siam exigents al menys en esser instruhits en català en lo que mira al Cel y nos posa en relacions ab Déu en nos-

25. Una de les diferències entre Torras i Morgades és que Morgades fa explícit el seu regionalisme com a voluntat de construcció d'un Estat espanyol plurinacional. Vegeu: «Discurs presidencial del Jocs Florals de 1893» (*Nova Consagració de Santa Maria de Ripoll*, Vic, Imp. Anglada, 1893).

tres apuros y tribulacions, en nostres desitxs y esperances, en els desfogaments de la nostra ànima, perquè, si podem prescindir dels beneficis d'aquest món [...] No podem de manera alguna renunciar, ni permetre que sufrescan perjudici ni merma de cap classe, els interessos del Cel perquè són eterns [...] Y tal es, ni més ni menys, l'importància que té predicar y ensenyar el catecisme en llengua catalana»²⁶.

La carta pastoral de Morgades va encendre debats abraonats al Vaticà, al Govern, al Parlament, al Senat i a la premsa. Es deia que posava en dubte la unitat de la pàtria espanyola i que havia de ser castigat judicialment i políticament. A més, les paraules de Morgades, interessadament barrejades amb les demandes del concert econòmic i les propostes de descentralització política que el catalanisme havia posat sobre la taula, van aixecar molta polseguera i van inflamar una campanya d'anticatalanisme. Una onada d'odi envers Catalunya que va donar una nova empenta al catalanisme polític que, d'una banda, encara no podia participar de la política activa a nivell estatal i, de l'altra, era reclamat pels interessos d'una burgesia que veia perillar els seus interessos.

En Morgades es repeteixen els arguments que trobem en Torras, però Morgades mai no en va fer el desplegament teòric que en va fer Torras i Bages.

Torras i Bages, tot i que alguns dels seus postulats pateixen de certa indefinició (sobretot a l'hora de pronunciar-se de forma clara i concisa sobre el vincle entre Espanya i Catalunya, perquè el que diu es pot resoldre amb el federalisme o amb la independència), repren les idees de pensadors anteriors (com Tomàs Bertran) en el sentit de defensar que el catalanisme ha de buscar l'acció unitària dels catalans i que cal cercar un nou marc polític de relació de Catalunya amb l'Estat o de Lluís Via (per a defensar la política com a «acció en el present»); però per a Torras i Bages aquest no és un projecte que només ha de servir per a regenerar la vida política espanyola (i aturar el centralisme, la burocràcia i la corrupció), sinó que ha de ser la veritable implantació de la democràcia a l'Estat espanyol. A través del catalanisme, com en l'època medieval, Catalunya capitaneja una nova manera d'entendre la societat occidental i defensa un nou model de democràcia que no s'oposa al catolicisme. I és que, com va dir l'any 1899: «Aixamplem, estimats germans i fills caríssims, l'hortizó de la vida humana, que és la Ciutat de Déu a la terra; no vulguem subjectar-la a sistemes humans, reduir-la a formes socials i polítiques transitòries; el diví Arquitecte la feu durar fins la fi dels segles, i encara li donà cert caràcter d'eterna, perquè és el vestíbul o atri de la que mai ha de finir»²⁷.

Torras i Bages dona cos polític a les tesis historicistes i del nacionalisme cultural de Herder que havia après de Llorens i Bar-

26. Aquests dos fragments de Morgades pertanyen a *Pastoral*, Imp. Ramon Anglada (Barcelona, 1899).

27. J. TORRAS I BAGES (1913).

ba (segurament pel mestratge de Ramon de Penyaforç i de la constatació que la diversitat necessita una plasmació en el dret) i, d'altra banda, aspira a una influència de Catalunya en el món (després d'emmirallar-se en els projectes de Lluïl). Per tant, es pot ben dir que en el terreny del medievalisme que ha après dels autors de la Renaixença (sobretot de Milà i Fontanals) i de l'incipient nacionalisme cultural que hi ha en la filosofia catalana del vuit-cents, Torras i Bages fa un salt qualitatiu perquè dóna a aquests postulats contingut polític i un paper en la construcció del present.

Torras i Bages fa un salt qualitatiu respecte dels autors que l'han precedit perquè es compromet amb el present (és home d'acció), perquè entén que la societat és un organisme viu (històric) i que el pensament mateix ha de ser quelcom viu i compromès.

Així mateix, comprendre Torras i Bages ens obliga a replantejar algunes fronteres de la historiografia sobre el nacionalisme català que el defineixen com un autor «conservador» (i, per exemple, a diferenciar-lo de Collell, Morgades i Verdaguer per l'ambició i la coherència de les seves aportacions), i ens fa veure com tota la seva obra és d'una peça i de factura compacta.

JOAN CUSCÓ

[amdadjunt.cultura@gencat.net]